

Ivica Kelam

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti,
Ulica cara Hadrijana 10, HR-31000 Osijek
kelamivica@gmail.com

U sjeni dronova – etički aspekti upotrebe dronova u ratu protiv terorizma*

Sažetak

Upotreba dronova u smrtonosnim operacijama ciljanih ubojstava dovela je do povećane kontroverze i zanimanja javnosti. U ovom radu nastojat ćemo prikazati glavne etičke implikacije upotrebe dronova u ciljanim ubojstvima terorista. U promišljanju o etičnosti upotrebe dronova analizirat ćemo stavove pristaša i protivnika. Osnovna teza odnosi se na pretpostavku da upotreba dronova u ratu protiv terorizma predstavlja veliku opasnost za međunarodnu sigurnost, ljudska prava i demokraciju te ima snažne etičke implikacije. Očekivani je znanstveni doprinos rada u ukazivanju na mnogobrojne etičke probleme koji leže u upotrebi dronova u ciljanim ubojstvima terorista.

Ključne riječi

dronovi, ljudska prava, etika, ciljana ubojstva, borba protiv terorizma

Uvod

U godinama nakon terorističkih napada 11. rujna 2001., Sjedinjene Američke Države značajno su unaprijedile korištenje bespilotnih letjelica – dronova u svrhu lociranja, ciljanja i eliminiranja osoba u inozemstvu za koje su smatrali da predstavljaju prijetnju SAD-u. Iako je program u početku držan u tajnosti, u posljednjih je nekoliko godina Vlada SAD-a priznala da se dronovi koriste za ciljanje članova Al-Qaide i pripadajućih im saveznika unutar zona sukoba, kao i izvan njih. U posljednjih desetak godina eksponencijalno se povećala uporaba dronova. Ukupna je upotreba naoružanih dronova koje koristi SAD porasla za 1.200 % između 2005. i 2013. godine.¹ Američki je Predsjednik Obama 2009., u prvoj godini svoga predsjedničkog mandata, odobrio više napada dronovima, nego bivši američki predsjednik Bush u osam godina mandata.² Po-

*

Ovaj rad nastao je u sklopu istraživačkog programa *Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku* (proglašen 10. studenoga 2014. odlukom ministra znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske), koji se ostvaruje pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu kao instituciji nositeljici Centra.

1

Alain De Neve, »Armed drones: What technical revolution? What political and ethical

implications?«, *Royal Higher Institute for Defence*. Dostupno na: www.irsd.be/website/images/livres/enotes/en/eNote11EN.pdf (pristupljeno 25. 4. 2016.).

2

Peter Bergen, Katherine Tiedemann, »Hidden war, there were more drone strikes – and far fewer civilians killed«, *New America*. Dostupno na: <http://foreignpolicy.com/2010/12/21/the-hidden-war/> (pristupljeno 25. 4. 2016.).

četkom 2012. Pentagon je izvijestio javnost kako u svome arsenalu raspolaže s preko 7.500 dronova, od kojih je nekoliko stotina borbenih dronova tipa MQ-1 Predator i MQ-9 Reaper.³ Proizvodnja spomenutih dronova se nastavlja, a mnogi smatraju da je budućnost ratovanja upravo u upotrebi bespilotnih vozila. Prema mišljenju pristaša upotrebe borbenih dronova ključni razlozi za njihovu upotrebu su slijedeći: oni su legalni, učinkoviti i etični. Ovo mišljenje potvrđuje i izjava glasnogovornika Bijele kuće Jamesa Carneyja, koji je u veljači 2013., govoreći o stavu Obamine administracije prema upotrebi dronova u borbi protiv terorizma, rekao da su oni »legalni, etični i mudri«.⁴ Međutim, jednostavna činjenica da je etičnost napada dronovima uvrštena u dodatne prioritete za stratešku analizu vojske SAD-a u 2014. godini, zorno svjedoči o moralnoj neodređenosti koja i dalje okružuje njihovu upotrebu kao oruđa u svrhu politike.⁵ Rad će se sastojati od šest dijelova. U prvom uvodnom dijelu kratko ćemo definirat pojam ciljanih ubojstava i njihov trenutni pravni status. U drugom dijelu razmotrit ćemo potencijalne prednosti i nedostatke upotrebe dronova. U trećem se dijelu postavlja ključno pitanje mogu li napadi dronovima biti etički opravdani. Etička (ne)opravdanost ciljanih ubojstava dronovima razmatra se u četvrtom dijelu u kojem se pitamo tko su mete napada, da bi zatim u petom dijelu kroz analizu upotreba dronova uvidjeli kako se mijenja moderno ratovanje. Konačno, u šestom dijelu kroz analizu efikasnosti ciljanih ubojstava dronovima doći do zaključka o njihovoj etičkoj nedopustivosti.

Ciljana ubojstva – definicija i pravni status

Postoji više definicija ciljanog ubojstva, mi ćemo ovdje navesti dvije. Steven David stručnjak za političku filozofiju definira ciljano ubojstvo kao:

»... namjerno ubojstvo određenog pojedinca ili grupe pojedinaca poduzeto s izričitim odobrenjem vlasti.«⁶

Philip Alston, specijalni UN izaslanik za izvansudska i grupna pogubljenja, ovoj definiciji dodaje još nijansu, te definira ciljano ubojstvo kao:

»... intencionalno, s predušljajem i namjerno korištenje smrtonosne sile od strane država ili njihovih agenata koji djeluju pod izlikom zakona, ili pomoću organiziranih oružanih skupina, protiv određenog pojedinca koji nije u fizičkom pritvoru počinitelja.«⁷

Ciljana ubojstva izazivaju velike etičke dileme zbog jednostavne činjenice da se njima zaobilazi sudski proces, a često puta, kao što ćemo vidjeti, i bojno polje. Taktikom ciljanih ubojstvima služili su se eskadroni smrti u El Salvadoru, Nikaragvi, Kolumbiji (uz potporu Vlade SAD-a), Somaliji i Ruandi u drugoj polovici 20 stoljeća.

Korištenje ciljanih ubojstva pomoću navođenih raketa ispaljenih iz aviona, helikoptera, te u novije vrijeme s dronova, kao taktiku borbe protiv terorista prve su počele upotrebljavati izraelske snage sigurnosti nakon početka druge palestinske intifade u rujnu 2000 godine.⁸ Naglašavamo da taktika ciljanih ubojstava dovodi do velikog broja civilnih žrtava ili, kako su ih eufemistički preimenovali, do »kolateralne štete«. Prema dostupnim podacima, izraelske su snage sigurnosti u razdoblju od 2000. do 2006. izvele 204 ciljana ubojstva, pri čemu je ubijeno 113 civila.⁹ Taktika ciljanih ubojstava koju država Izrael i danas kontinuirano primjenjuje izaziva ogorčenje širom svijeta, a posebno u zemljama sa stanovništvom islamske vjeroispovijesti, zbog kršenja temeljnih ljudskih prava, međunarodnih konvencija i pravila ratovanja, te velikog broja civilnih žrtava.

Administracija bivšeg američkog predsjednika Busha glasno se protivila izraelskoj taktici ciljanih ubojstava, smatrajući je etički i pravno nedopustivom. No stav SAD-a radikalno se promijenio nakon napada 11. rujna 2001. godine.¹⁰ Predsjednik SAD-a George Bush već 17. rujna iste godine potpisuje tajnu predsjedničku direktivu kojom se daje dozvola CIA-i za izvođenje ciljanih ubojstava osumnjičenih terorista.¹¹ Prvo poznato američko ciljano ubojstvo izvršeno raketom ispaljenom s drona dogodilo se u studenom 2002. u Jemenu. Raketa je pogodila automobil u vožnji, pri čemu je ubijeno svih šest putnika od kojih je jedan bio američki državljanin.¹² Prema službenoj verziji događaja, svi ubijeni bili su pripadnici Al-Qaide, no da je ubijeni Kamal Derwish američki državljanin, američka je javnost saznala tek 2011. nakon ubojstva još jednog američkog državljanina Anwara al-Awlakija u Jemenu.¹³ Ubojstvo Anwara al-Awlakija i njegovog maloljetnog sina Abudrahmana al-Awlakija nekoliko tjedana kasnije izazvalo je veliku kontroverzu u javnosti jer su američki državljanini Anwar i Abdulrahman al-Awlaki bez službeno podignute optužnice ili provedenog sudskog procesa ubijeni u dva odvojena napada dronovima. Na novinarski upit, Robert Gibbs, viši savjetnik za izbornu kampanju predsjednika Obame, o opravdanosti ubojstva Abdulrahmana al-Awlakija, odgovorio je:

»Smatram da je trebao imati daleko odgovornijeg oca, ako je doista bio zabrinut za dobrobit svoje djece. Mislim da biti Al-Qaidin džihadistički terorist nije najbolji način za odgajati djeću.«¹⁴

3

W. J. Hennigan, »New drone has no pilot anywhere, so who's accountable?«, *Los Angeles Times*, 26. siječnja 2012.

4

Damian Ghigliotti, »White House calls drone strikes against Americans on U.S. soil 'legal', 'ethical' and 'wise' – even without evidence of a pending attack«, *Daily Mail*, 5. veljače 2013.

5

Vidi »Additional Army priorities for strategic analysis«, *Strategic Studies Institute*. Dostupno na: http://ssi.armywarcollege.edu/files/2014-15_KSIL/Part1.html (pristupljeno 25. 4. 2016.).

6

Steven R. David, »Israel's Policy of Targeted Killing«, *Ethics & International Affairs* 17 (1/2003), str. 111–126. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7093.2003.tb00422.x>.

7

Philip Alston, »Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions«, United Nations General Assembly. Dostupno na: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/14session/A.HRC.14.24.Add6.pdf> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

8

Nir Gazit, Robert J. Brym, »State-directed political assassination in Israel: A political

hypothesis«, *International Sociology* 26 (6/2011), str. 862–877. doi: <https://doi.org/10.1177/0268580910394006>.

9

Kenneth R. Himes, *Drones and the Ethics of Targeted Killings*, Rowan & Littlefield, Lanham 2016., str. 66.

10

David Johnson, David E. Sanger, »Threats and Responses: Hunt for Suspects«, *New York Times*, 6. studeni 2002.

11

K. Himes, *Drones and the Ethics of Targeted Killings*, str. 6.

12

Gary D. Solis, *The Law in Armed Conflict: International Humitarian Law in War*, Cambridge University Press, Cambridge 2010., str. 538–547. doi: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511757839>.

13

Chris Woods, *Sudden Justice: America's Secret Drone Wars*, Oxford University Press, Oxford 2015.

14

Usp. Conor Friedersdorf, »How Team Obama Justifies the Killing of a 16-Years-Old American«, *The Atlantic*, 24. prosinca 2012.

Iz odgovora proizlazi da je dovoljno biti sin osumnjičenog terorista da biste postali meta ciljanog ubojstva. Ne treba niti napominjati da je ubojstvo Abdulrahmana al-Awlakija neetično i nelegalno, čak i u kontekstu zakona o kojem pišemo u nastavku.

U svjetlu svega ovoga postavlja se pitanje jesu li su ciljana ubojstva uopće legalna ili SAD provodi nelegalnu politiku ciljanih ubojstava osoba koje proglašuje svojim neprijateljima? Pristaše ciljanih ubojstava ovu politiku opravdavaju zakonom pod nazivom »Autorizirana upotreba vojne sile« AUMF (»Authorised Use of Military Force«). Zakon je izglasan u Kongresu tri dana nakon terorističkih napada 11. rujna, odnosno 14. rujna 2001., te se njime odobrava korištenje oružanih snaga SAD-a protiv odgovornih za napade 11. rujna 2001. Odjeljak zakona na koji se pozivaju pristaše ciljanih ubojstava glasi:

»Predsjednik je ovlašten koristiti svu potrebnu i odgovarajuću silu protiv naroda, organizacija ili osoba za koje on utvrdi da su planirali, odobrili, počinili, ili pomogli pri izvođenju terorističkih napada koji su se dogodili 11. 9. 2001., ili pružaju utočište takvim organizacijama ili osobama, kako bi se spriječili buduće akte međunarodnog terorizma protiv SAD od strane takvih naroda, organizacija ili osoba.«¹⁵

Zakon je potpisao bivši američki predsjednik George W. Bush 18. rujna 2001. Zakon služi kao podloga za opravdanost izvođenja ciljanih ubojstava širom svijeta pred američkom javnošću.

Kada je u pitanju međunarodna javnost, tada se vlasti SAD-a pozivaju na članak 51. povelje UN-a kojom se jamči pravo državama na samoobranu. Vrijedi li ovo pravo i kada su u pitanju teroristički napadi, ili bi ono trebalo biti rezervirano samo za ratne sukobe između suverenih država? Dosadašnja je praksa uvijek članak 51. o pravu na samoobranu rezervirala isključivo za sukobe među državama. Unatoč tome što države širom svijeta, predvođene SAD-om, sustavno krše članka 51., on je i dalje temelj za pravnu dopuštenost ratnih sukoba. Iz prakse ciljanih ubojstava koju provode SAD proizlazi, da SAD svjesno krše međunarodne propise i pravila ratovanja, šaljući lošu poruku da u međunarodnim odnosima vrijedi samo pravo jačega.

Prednosti i nedostaci dronova

Značajne su potencijalne prednosti tehnologije bespilotnih vozila u vojne i civilne svrhe. Prva je prednost značajno niži trošak. Druga je prednost veličina jer konvencionalni zrakoplovi voze u svom trupu pilote koji njima upravljaju, dok su dronovi bespilotne letjelice. Izostanak pilota i putnika uklanja potrebu za sustavima podrške kao što su kabine pod tlakom što dodatno smanjuje troškove i omogućuje značajno povećanje nošenja korisnog tereta i borbenog radijusa. Treća je prednost iznimno produženje trajanja leta, koje može biti povećano nekoliko puta u odnosu na konvencionalne zrakoplove. Tako primjerice, borbeni dron MQ-9 Reaper može ostati u zraku do čak 42 sata, te mu je na taj način značajno povećana borbeno sposobnost.¹⁶ Četvrta je prednost sposobnost preuzimanja rizika u opasnim uvjetima ekstremno loših vremenskih prilika, što je nemoguće za konvencionalne zrakoplove kojima upravlja pilot. Iz svega navedenog vidljive su prednosti dronova. Stoga, ne čudi što će korištenje ove tehnologije i njena primjena u budućnosti u svim njenim mogućnostima samo rasti. Za zagovornike dronova, evolucija dronova predstavlja prirodni napredak tehnologije te se smatra logičnom i dobrodošlom. Nadalje, mnogi prihvaćaju dronove kao neizbježnost jer živimo u doba ubrzanog tehnološkog napretka, uz istovremeno stalno prisutnu imperativ za što

nižim troškovima. U vođenju borbenih operacija trošak se ne promatra samo kroz financijsku prizmu, nego, što je još važnije, kroz trošak ljudskih života. Potonji je kriterij iznimno bitan za političare jer se smanjuje ili u potpunosti eliminira rizik gubitka života vojnika. Budući da su zapadna društva osjetljiva na gubitak života vojnika, ključna odrednica održivosti vojnih angažmana u sklopu »rata protiv terorizma« postaje očuvanje života »naših« vojnika pod svaku cijenu. Istovremeno, u potpunosti nedostaje osjećaj za očuvanje »njihovih« života, te se civilne žrtve napada dronovima rutinski proglašava »kolateralnom štetom«, koje su doduše neželjene i vrijedne žaljenja, no istovremeno nedovoljno vrijedne da se u pitanje dovede cjelokupna strategija ciljanih ubojstava terorista dronovima.

U isto vrijeme, za kritičare, borbena upotreba dronova jasno signalizira opasan sunovrat koncepta morala i odgovornosti. Upotreba dronova za ciljano ubijanje opisana je kao značajna promjena u ratovanju i to ne samo u smislu tehnološke mogućnosti nego, što je puno značajnije, u smislu promjene etičkih i zakonskih okvira koji su regulirali uporabu vojne sile desetljećima. Kritičari tvrde da se normalizacijom uporabe dronova dolazi na skliski teren na kojem se ulazi u područje ljudskih prava te se, posljedično, kod odgovornih političara povećava iskušenje da upotrijebe silu, uz istovremeno smanjenje odgovornosti. Pojednostavljeno, odgovornost političara nestaje kada su u pitanju životi ciljanih terorista i nedužnih civila koji se nalaze u njihovoj blizini. U nastavku ćemo pobliže analizirati etičnost upotrebe dronova u ciljanim ubojstvima.

Jesu li napadi dronovima etični?

Zagovornici borbene upotrebe dronova tvrde da je korištenje dronova etički opravdano, pogotovo u zamjenu za zračno bombardiranje koje rezultira velikim brojem kolateralnih žrtava i štete. Pri tome gubitku života nedužnih civila treba dodati istovremeno riskiranje života američkih vojnika. Neki zagovornici, poput Bradleyja J. Strawsera, profesora na Mornaričkoj akademiji u SAD-u, idu čak i dalje u moralnom opravdanju, tvrdeći da SAD ima ne samo zakonsko pravo nego su i moralno obvezni koristiti dronove zbog sigurnosti i točnosti. Budući da se po njegovom mišljenju treba zaštititi život pilota od nepotrebnog rizika, dronovi postaju moralno oružje koje smo dužni upotrijebiti jer se na taj način uklanja nepotrebnog rizik za pilota.¹⁷ Strawserova teza o etičkoj obvezi upotrebe dronova iznimno je popularna u krugovima pristaša upotrebe dronova u »ratu protiv terorizma«. Očekivano, kritičari s gnušanjem odbacuju njegovu tezu jer je u njoj naglasak jedino i isključivo na uklanjanju rizika za »našu« stranu, odnosno rizik je u potpunosti prebačen na suprotnu stranu. Što se tiče zaštite života nedužnih civila, Strawser se pouzda u preciznost i učinkovitost dronova, no neovisna istraživanja toliko hvaljenu preciznost i učinkovitost dovode u pitanje jer novinari konstantno objavljuju nove dokaze o stradavanju nedužnih civila. U kontekstu rasprave o etičnosti upotrebe dro-

15

Originalni tekst zakona dostupan je na: <http://news.findlaw.com/hdocs/docs/terrorism/sjres23.enr.html> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

16

David Axe, »Upgrade to killer drone could make it to fly for 2 days straight«, *Wired*, 19. veljače 2012.

17

Bradley J. Strawser, »Moral Predators: The Duty to Employ Uninhabited Aerial Vehicles«, *Journal of Military Ethics* 9 (4/2010), str. 342–368. doi: <https://doi.org/10.1080/15027570.2010.536403>.

nova trebamo razmotriti prvi problem s kojim se susrećemo: tko je meta i na koji način se ona određuje.

Ciljaju li dronovi prave mete?

Američke procjene o ekstremno malom broju ili o nepostojanju civilnih žrtava u napadima dronovima temelje se na suženoj definiciji »civila«, prema kojoj se pretpostavlja da su, osim ako se ne dokaže suprotno, pojedinci ubijeni u napadima bili militanti. O ovakvoj definiciji civila u zonama djelovanja dronova izvješćuje članak objavljen u *The New York Times* u kojem piše da je prema neimenovanim državnim dužnosnicima u administraciji predsjednika Obame na snazi pravilo po kojem se:

»... u borbenim zonama djelovanja dronova svi vojno sposobni muškarci vode kao borci (...), osim ako im se posthumnim istraživanjem ne dokaže nevinost.«¹⁸

Prema tome, postoji velika vjerojatnost da su mnoge žrtve ciljanih ubojstava dronovima civili, koji su pogrešno kategorizirani kao borci, posebno u slučajevima kada je do napada dronovima došlo u područjima u kojima se teško može doći do provjerenih informacija s terena, kao u slučaju pokrajine Waziristan u sjevernom Pakistanu. Smanjenje broja civilnih žrtava jedan je od najvećih i najsnažnijih etičkih argumenata u prilog borbene upotrebe dronova. Istina o broju civilnih žrtava od ključne je važnosti kada se s etičkog stajališta odobrava uporaba dronova. Ne čudi nastojanje Obamine administracije oko maksimalnog umanjivanja broja civilnih žrtava u napadima dronovima, o čemu slikovito svjedoči i izjava direktora CIA-e Johna Brenanna, koji je u 2011. godini izjavio da od 2010. godine, »nije bilo ni jedne kolateralne žrtve, dok je istovremeno ubijeno preko 600 terorista«. ¹⁹ Dokumenti CIA-e koji su procurili u javnost potvrđuju postojanje civilnih žrtava, te direktno potvrđuju da su navedene Brennanove tvrdnje u potpunosti lažne. ²⁰ Izjave Johna Brenanna ne iznenađuju, budući da ga se smatra začetnikom američke politike ciljanih ubojstava dronovima, te su ga upravo zbog toga novinari prozvali *car dronova* (*drone czar*)²¹ i *car atentata* (*assassination czar*).²² Obamina odluka da Brenanna 2013. godine predloži za direktora CIA-e, koja je direktno zadužena za provođenje programa ciljanih ubojstava, jasan je signal i potvrda da će se politika napada dronovima nastaviti uz istovremeno sustavno umanjivanje broja civilnih žrtava.

Napadi dronovima žestoko su kritizirani upravo zbog neprimjereno visokog broja civilnih žrtava. O kojem broju žrtava je riječ, studije se značajno razlikuju. U radu navodimo podatke novinarske organizacije The Bureau of Investigative Journalism, koji su se do sada pokazali najvjerodostojniji i najprecizniji u skupljanju i obradi podataka o civilnim žrtvama napada. Prema podacima The Bureau of Investigative Journalism, od početka djelovanja dronova u Pakistanu od 2004. do zadnjeg napada 21. svibnja 2016., izvršena su 424 napada od kojih je 379 izvedeno za vrijeme predsjednika Obame. Ukupno je ubijeno između 2.499 i 4.001 osoba, od tog broja između 424 i 966 su civili, te između 172 i 207 su djeca. Broj ranjenih u napadima procjenjuje se između 1.161 i 1.744.²³ U Jemenu je izvršeno između 227 i 264 napada od 2002. do zadnjeg napada 21. listopada 2016. Smatra se da je ubijeno između 935 i 1.356 osoba, od tog broja između 91 i 162 su civili, te između 14 i 18 su djeca. Broj ranjenih u napadima procjenjuje se između 182 i 344.²⁴ Somalija je posljednja država obuhvaćena ovom analizom, u njoj je izvršeno između 32 i 36 napada od 2007. do zadnjeg napada 28. rujna 2016. Govorimo o brojkama

između 213 i 377 ubijenih osoba, od tog broja 3 do 10 su civili, te dvoje djece. Broj ranjenih u napadima procjenjuje se između 5 i 24.²⁵ Druge procjene broja civilnih žrtava još su poraznije; novinar Spencer Ackerman navodi da su ciljana ubojstva četrdeset i jednog osumnjičenog teroriste rezultirala smrću 1.147 nedužnih civila.²⁶ Do ovako visokog broja civilnih žrtava dolazi kada se visoko vrijedne mete napada pogrešno identificiraju ili se nalaze u blizini civila prigodom izvođenja napada. Pitanje koliko je civila ubijeno u napadima dronovima i dalje ostaje vrlo kontroverzno.²⁷ Izvješće UN-a objavljeno 2013. ukazuje da napadi dronovima na osumnjičene teroriste rezultiraju znatno većim civilnim žrtvama od onih koje dužnosnici Obamine administracije javno priznaju.²⁸ Prema mišljenju autora izvješća Bena Emmersona, posebnog izaslanika UN-a, barem 400 civila ubijeno je samo u Pakistanu u ciljanim ubojstvima terorista dronovima. Emmerson u izvješću snažno kritizira politiku SAD-a za »stvaranje gotovo nepremostivih prepreka za transparentnost«, navodeći da

»... je pojedinačno najveća prepreka za procjenu utjecaja na civile napada dronovima nedostatak transparentnosti, zbog čega je iznimno teško procijeniti objektivno tvrdnje o preciznosti napada dronovima.«²⁹

Dodatno zabrinjavaju podaci o djelovanju dronova u Afganistanu, Jemenu i Somaliji objavljeni na istraživačkom web portalu *The Intercept* prema kojima se broj nevinih žrtava napada dronovima penje na čak 90 %.³⁰

18

Jo Becker, Scott Shane, »Secret 'Kill List' Proves a Test of Obama's Principles and Will«, *The New York Times*, 29. svibnja 2012.

19

Scott Shane, »C.I.A. Is Disputed on Civilian Toll in Drone Strikes«, *New York Times*, 11. kolovoza 2011.

20

Jack Searle, Chris Woods, »Secret US Documents show Brennan's 'no civilian drone deaths' claim was false«, *The Bureau of Investigative Journalism*. Dostupno na: <https://www.thebureauinvestigates.com/2013/04/11/secret-us-documents-show-brennans-no-civilian-drone-deaths-claim-was-false/> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

21

David A. Graham, »Meet John Brennan Obama's Drone Czar and Nominee for CIA Director«, *The Atlantic*, 7. siječnja 2013.

22

Tim Brown, »Barack Obama Appoints First Ever Assassination Czar«, *Freedom Outpost*. Dostupno na: <http://freedomoutpost.com/2012/05/barack-obama-appoints-first-ever-assassination-czar/> (pristupljeno 19. 11. 2016.).

23

Jack Searle, Jessica Purkiss, »Get the data: Drone wars«, *The Bureau of Investigative Journalism*. Dostupno na: <https://www.thebureauinvestigates.com/category/projects/drones/drones-graphs/> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

24

Isto.

25

Isto.

26

Spencer Ackerman, »41 men targeted but 1,147 people killed: US drone strikes – the facts on the ground«, *The Guardian*, 24. studeni 2014.

27

Chris Woods, »Analysis: CNN expert's civilian drone death numbers don't add up«, *The Bureau of Investigative Journalism*. Dostupno na: <https://www.thebureauinvestigates.com/opinion/2012-07-17/analysis-cnn-experts-civilian-drone-death-numbers-dont-add-up/> (pristupljeno 26. 4. 2016.).

28

UN General Assembly, »Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism, United Nations General Assembly«, *Just Security*. Dostupno na: <https://www.justsecurity.org/wp-content/uploads/2013/10/2013EmmersonSpecialRapporteurReportDrones.pdf> (pristupljeno 26. 4. 2016.).

29

Isto.

30

The Intercept, »The Drone Papers«, *The Intercept*. Dostupno na: <https://theintercept.com/drone-papers/> (pristupljeno 26. 4. 2016.).

Budući da je smanjenje civilnih žrtava ključno opravdanje za borbenu upotrebu dronova, od presudne je važnosti informirati precizno i pravovremeno javnost o tome tko su mete i zašto su ubijeni. Ne treba naglašavati da bi obitelji nedužnih civila trebalo dostatno financijski obešteti za smrt njihovih najbližih. Naravno, to se ne događa jer bi činom financijskog obeštećenja Vlada SAD-a priznala svoju ulogu i odgovornost u napadima dronovima na područjima u kojima službeno vojno ne djeluje. Ovdje mislimo prvenstveno na područje Pakistana, Jemena i Somalije. Nadalje, kada je Centar za civile u sukobu obavio razgovore s preživjelim žrtvama napada dronovima u Pakistanu u 2010., sve su žrtve istaknule da vjeruju da im vlasti Pakistana i SAD-a duguju naknadu za štetu nastalu kao posljedicu napada dronovima, iako nitko od intervjuiranih nije dobio nikakav oblik pomoći.³¹

Osim opasnosti od napada dronovima, lokalno stanovništvo trpi i mjere odmazde od lokalnih militantnih grupa prvenstveno u sjevernom Pakistanu. Militantne skupine, kao što je Khorosan Mujahedin u sjevernom Waziristanu, provode mjere odmazde mučeći i ubijajući civile za koje sumnjaju da su američki doušnici. Prema novinskim napisima, plemenske starješine u sjevernom Waziristanu tvrde da je većina ubijenih od strane militanata nedužna te da su tek nakon mučenja i torture priznali da su američki doušnici.³²

Potiče li upotreba borbenih dronova razvoj *Playstation* mentaliteta u ratovanju

U daljnjem razmatranju etičnosti borbene upotrebe dronova, nezamjenjiva je uloga pilota dronova. Oni su obično stacionirani u vojnim bazama tisućama kilometara daleko od bojišta, te izvode borbene operacije isključivo preko računalnih ekrana. Budući da je pilot drona udaljen tisućama kilometara od bojnog polja, ne prijete mu nikakva fizička opasnost. Nadalje, vješto igranje računalnih igara, prema medijskim natpisima, jedna je od ključnih vještina koja se traži od budućih pilota dronova.³³ Zbog toga su dobili posprdni naziv ratnici u kutiji (*cubicle warriors*) jer upravljaju dronovima iz klimatiziranih kontejnera smještenih unutar vojnih baza.³⁴ U javnosti postoji bojazan da će piloti dronova razviti *Playstation* mentalitet za ubijanje.³⁵ No tu bojazan odlučno odbijaju sami piloti, tako primjerice jedan od njih kaže:

»Upravljati dronom nema sličnosti s igranjem video igre. Svatko tko misli drugačije ne može biti više u krivu. Mi upravljamo pravim zrakoplovima i koristimo pravo oružje. Tu nema ničega lažnog.«³⁶

Međutim, službeni termini koji opisuju borbenu djelovanje dronova navode na suprotan zaključak, te dodatno produbljuje zabrinutost javnosti. Navest ćemo nekoliko primjera. Termin *bugsplat* (zgnječena buba) koristi se u službenim izvješćima te opisuje pojedince ubijene u napadu dronovima. *Bugsplat* možemo prevesti kao *zgnječena buba*, a upravo tako opisuju piloti dronova tijela ubijenih nakon napada jer se tijela nakon udara rakete *hellfire* raskomadaju u sitne dijelove te na računalnom ekranu izgledaju kao zgnječena buba.³⁷ Drugi pojam *squirtter* označava osobu koja u strahu od napada dronovima bježi u zaklon.³⁸ Etičar Peter W. Singer smatra da borbenu djelovanje dronova potiče razvoj *Playstation* mentaliteta, te kao argument za potvrdu svoje teze navodi mišljenje pilota drona koji o upravljanju borbenim dronom kaže:

»... to je poput video igre. Može biti malo krvoločna. Ali to je (...) cool.«³⁹

Ovakve izjave snažno oblikuju negativnu percepciju javnosti prema napadima dronovima. Pristaše upotrebe dronova u ciljanim ubojstvima terorista nastoje umanjiti značaj ovih izjava te konstantno podsjećaju da su piloti dronova svjesni da pred sobom na ekranu vide ljude od krvi i mesa, a ne nakupinu piksela te da ova tehnologija niti po čemu ne pogoduje razvoju *Playstation* mentaliteta.

S druge strane, kritičari upravo u ovakvim izjavama i terminima poput *bug-splat* i *squitter* vide daljnju dehumanizaciju neprijatelja koji postaje nakupina piksela na ekranu. Piloti dronova upravo zahvaljujući i ovim terminima sebe doživljavaju kao istrebljivače štetočina, dok su njihove mete štetnici koje treba zgnječiti poput bube. Na taj način mete postaju potpuno lišene bilo kojeg oblika ljudskosti te postaju smetnja koju treba što preciznije ukloniti. Smatramo da upotreba dronova uistinu potiče *Playstation* mentalitet koji dehumanizira žrtve napada, a što potvrđuju brojni video isječci napada dronovima objavljenim na Youtubeu, te komentari pilota dronova koji s prezirom govore o ljudima koje su upravo raznijeli u komade.⁴⁰

Jesu li dronovi efikasni?

Efikasno pogađanje željene mete česti je argument za borbenu upotrebu dronova. U kontekstu upotrebe borbenih dronova preciznost treba shvatiti kao sposobnost pogađanja željene mete uz što manje civilnih žrtava. Precizno ciljanje zahtjeva iznimne tehničke mogućnosti koje dronovi ispunjavaju te, što je bitno za naglasiti, dobre informacije s terena. Postoje dva načina na koji se pojedinačna meta može identificirati, locirati i eliminirati. Prvi je pomoću metode poznate kao ciljanje *vrlo važnih pojedinaca*, u kojoj se cilja i nastoji ubiti pojedinac čiji je identitet poznat. Prema jednoj studiji, ovaj proces stav-

31

Sarah Holewinski (ur.), *The Civilian Impact of Drones: Unexamined Costs, Unanswered Questions*, Columbia Law School, Center for Civillians in Conflict, Human Rights Clinic. Dostupno na: http://civiliansinconflict.org/uploads/files/publications/The_Civilian_Impact_of_Drones_w_cover.pdf (pristupljeno 25. 4. 2016.).

32

Alex Rodriguez, »Pakistani Death Squads Go after Informants to US Drone Program«, *The Los Angeles Times*, 28. prosinca 2011.

33

The Express Tribune Web Desk, »War Games: Documentary shows how U.S. recruited gamers to fly drones into Pakistan«, *The Express Tribune*. Dostupno na: <http://tribune.com.pk/story/831710/wargames-%20documentary-shows-how-us-recruited-gamers-to-fly-drones-into-%20pakistan/> (pristupljeno 28. 4. 2016.).

34

Jane Mayer, »The Predator War«, *The New Yorker*, 26. listopada 2009.

35

BBC News, »UN official criticises US over drone attacks«, BBC. Dostupno na: www.bbc.co.uk/news/10219962 (pristupljeno 28. 4. 2016.).

36

Shima D. Keene, *Lethal and Legal? The Ethics of Drone Strikes*, Strategic Studies Institute, U. S. Army War College Press, 2015. Dostupno na: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB1304.pdf> (pristupljeno 28. 04. 2016.).

37

Leo Benedictus, »The artists who are giving a human face to the US's 'bug splat' drone strikes«, *The Guardian*, 7. travnja 2014.

38

J. Mayer, *The Predator War*.

39

Peter W. Singer, *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century*, Penguin, London 2010., str. 308–309.

40

Eran Shalev, »War Porn, Video Games and Drones: Is Posthuman Fighting the Next Stage of Warfare?«, *Haaretz*, 3. lipnja 2016.

ljanja pojedinca na listu ciljeva uključuje istraživanje informacija o ciljanom pojedincu te, nakon što se prikupe obavještajni podaci, vojni odbor radi analizu i daje svoje preporuke. Nakon što odbor predloži stavljanje pojedinca na listu za ciljanje i ubijanje, listu osobno odobrava predsjednik SAD-a nakon konzultacija sa svojim savjetnicima. Konzultacije o tome koga staviti na listu za ubijanje obično se održavaju utorkom, zbog čega su ovu praksu novinari prozvali ubojiti utorak.⁴¹ Nakon što su novinari objavili priču o Obaminoj listi za ubijanje, ustanovljeno je da se na toj listi nalaze državljani SAD-a te, što posebno zabrinjava, čak i maloljetnici. Lista sadrži na stotine imena te se konstantno nadopunjuje. Štoviše, prema nekim analitičarima lista za ubijanje je postala konstanta vanjske politike SAD-a te je malo vjerojatno da će doći do smanjivanja broja osoba na listi ili njenog trajnog ukidanja.⁴² Novinarsko otkriće Obamine liste za ubijanje izazvala je ogorčenje javnosti širom svijeta. Ovakvom praksom SAD postaju zemlja koja svoje neprijatelje uključujući i vlastite državljane bez suđenja i prava na obranu osuđuje na smrt iz zraka, urušavajući na taj način temeljna demokratska i etička načela.

Drugi je način takozvani *signature strikes* – kada se ciljaju nepoznati pojedinci. Budući da identitet ciljanih pojedinaca nije poznat, ciljani pojedinci moraju odgovarati prethodno utvrđenim kriterijima prepoznavanja ponašanja, gdje je njihovo ponašanje potpis (*signature*) po kojem ih SAD povezuje s militantnim i/ili terorističkim aktivnostima. Na primjer, ako se zna da pojedina militantna i/ili teroristička skupina djeluje na pojedinom području, ustanove se kriteriji za prepoznavanje sumnjivih aktivnosti, te ukoliko se oni zadovolje, utoliko dotična skupina postaje meta. *Signature strikes* su iznimno kontroverzni, no unatoč tome čine veliki dio tajnih napada dronovima koji se izvode u Pakistanu. Štoviše, prema jednom neimenovanom vladinom dužnosniku SAD-a, pomoću *signature strikes* napada dronovima ubijeno je dvostruko više »traženih terorista« u odnosu na napade na poznate ciljeve. Nadalje, isti izvor tvrdi da je većina ubijenih koji su se nalazili na listi za ubijanje CIA-e također ubijena u *signature strikes*.⁴³

Unatoč ovim tvrdnjama o uspješnosti ovakve taktike napada dronovima, veliku zabrinutost izazivaju kriteriji prema kojima se određuje sumnjivo ponašanje. Tako, primjerice, viši dužnosnik State Departmenta cinično navodi da bi prema tim kriterijima »tri muškaraca koja izvode vježbu *jumping jacks*« bila identificirana kao teroristički centar za obuku.⁴⁴ Nadalje, kriteriji za određivanje tko može biti potencijalna meta toliko su besmisleni i proizvoljni da se Obamina administracija počela ravnati kriterijem vojno sposobnog muškarca. Prema tom kriteriju svi vojno sposobni muškarci stari od 18 do 49 godina u zonama sukoba smatraju se potencijalnim teroristima dok se posthumno ne dokaže suprotno.⁴⁵ Obamina administracija načelo presumpcije nevinosti cinično pretvara u presumpciju krivnje. Jasno, ovakav pristup dovodi do velikog broja civilnih žrtava, no zbog ovakvih kriterija civili se ustrajno vode kao teroristi i/ili militanti. Veliki problem kod određivanja identiteta meta napada predstavlja nedostatak valjanih, potpunih i pravovremenih informacija. Netočne i nepotpune informacije često dovode do smrtonosnih pogrešaka, pri čemu redovito stradavaju nevini civili. Tako su, primjerice, 23. veljače 2010. u Afganistanu ubijena 23 civila u napadu dronom jer ih je pilot drona greškom zamijenio za talibane. Dodatno ogorčenje javnosti izazvala je spoznaja da vojni zapovjednici nisu željeli izvijestiti javnost o ovom napadu sve dok nije pokrenuta službena istraga.⁴⁶ Ne treba niti napominjati da nitko od odgovornih nije snosio nikakve sankcije te se smrt 23 civila vodi kao kolateralna šteta, a što opet dovoljno govori o (bez)vrijednosti života civila u borbenim zonama. Jasno, ovakve smrtonosne pogreške izazivaju ogorčenje i bijes lo-

kalnog stanovništva prema SAD-u i lokalnim vlastima te predstavljaju idealno promidžbeno sredstvo za regrutiranje novih militanata i terorista.⁴⁷ Nadalje, napadi dronovima provode se bez objektivne analize valjanosti mete, često samo na temelju nedostatnih podataka iz zračnog nadzora. Stoga nije neobično da piloti dronova, promatrajući iz zraka situaciju na terenu, zamjene žene za naoružane muškarce ili svadbenu povorku za konvoj terorista, kao što svjedoči pokolj svadbene povorke u Jemenu.⁴⁸

Zaključno, efikasnost napada dronovima dodatno se podiže zločinačkom tehnikom nazvanom *dvostruki udar* (*double tap*) kojom se namjerno gađaju spasitelji koji priskaču u pomoć stradalima u prvom napadu. Istraživački novinar Chris Woods o ovoj zločinačkoj tehnici piše:

»... od 18 napada na spasioce i ožalošćene, o čemu su u to vrijeme izvijestili vjerodostojni mediji, našim neovisnim istraživačima potvrđeni su napadi u 12 slučajeva. U svakom od ovih slučajeva izvješća potvrđuju ubojstvo civila koje možemo imenovati.«⁴⁹

Nadalje, *New York Times* navodi da je preko 50 civila ubijeno u pokušaju spašavanja stradalih nakon prvog napada.⁵⁰ Ova zločinačka praksa napada na spasioce dovela je do toga da nakon prvog napada više nitko ne priskače u pomoć ranjenima, čak po nekoliko sati, zbog straha od novog napada. Opasnost od dvostrukog udara prisilila je humanitarne organizacije na terenu da donesu

»... pravilo po kojem ne idu odmah na mjesto napadnuto dronom zbog sekundarnih napada. Propisana je obavezna odgoda odlaska od šest sati.«⁵¹

Treba naglasiti da ova praksa dvostrukog udara krši međunarodna pravila zaštite za medicinsko osoblje, spasioce i ranjene, te prema mišljenju stručnjaka

41

Jo Becker, Scott Shane, »Secret 'Kill List' Proves a Test of Obama's Principles and Will«, *The New York Times*, 29. svibnja 2012.

42

Greg Miller, »Plan for hunting terrorists signals U.S. intends to keep adding names on kill lists«, *The Washington Post*, 23. listopada 2012.

43

Greg Miller, »C.I.A. Seeks New Authority to Expand Yemen Drone Campaign«, *The Washington Post*, 18. travnja 2012.

44

Adrianna Huffington, »Signature strikes' and the President's Empty Rhetoric on Drones«, *Huffington Post*, 10. srpnja 2013.

45

Conor Friedersdorf, »Under Obama, Men Killed by Drones Are Presumed to Be Terrorists«, *The Atlantic*, 29. svibnja 2012.

46

Robert H. Reid, »Officers reprimanded in fatal drone strike«, *Army Times*, 29. svibnja 2010.

47

George C. Wilson, »The True Cost of Assassinations«, *Congress Daily*, 13. rujna 2010.

48

Human Right Watch, *A Wedding that Became Funeral – US Drone Attack on Marriage Procession in Yemen*, Human Right Watch. Dostupno na: <https://www.hrw.org/report/2014/02/19/wedding-became-funeral/us-drone-attack-marriage-procession-yemen> (pristupljeno 30. 4. 2016.).

49

Chris Woods, »Get the Data: Obama's Terror Drones«, *The Bureau of Investigative Journalism*. Dostupno na: <https://www.thebureauinvestigates.com/2012/02/04/get-the-data-obamas-terror-drones/> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

50

Scott Shane, »U.S. Said to Target Rescuers at Drone Strikes Sites«, *New York Times*, 5. veljače 2012.

51

International Human Rights and Conflict Resolution Clinic at Stanford Law School, Global Justice Clinic at NYU School of Law, *Living Under Drones: Death, Injury, and Trauma to Civilians from US Drone Practices in Pakistan*, Center for Human Rights & Global Justice. Dostupno na: <http://chrgj.org/wp-content/uploads/2012/10/Living-Under-Drones.pdf> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

za međunarodno pravo predstavljaju ratni zločin. Ovo mišljenje potvrđuje i specijalni izvjestitelj UN-a Christof Heyns koji je o napadima na spasioce rekao:

»Ako se civilni spasioci namjerno ciljani, tada prema zakonu nema nikakve sumnje. Ti su napadi ratni zločin.«⁵²

Zaključak

Dronovi, osim što omogućuju jeftinije i lakše ratovanje, ujedno ratovanje čine i efikasnijim jer nadilaze ljudska ograničenja. Nadalje, dronovi su lako zamjenjivi jer nastaje puno manja politička šteta ako se sruši ili ga neprijatelj obori u odnosu na konvencionalni avion kojim upravlja pilot. No uporaba dronova u ciljanim ubojstvima izaziva najveće kontroverze. Dok pristaše upotrebe dronova u ciljanim ubojstvima terorista tvrde da je upotreba dronova legalna, etična i mudra jer uklanja rizik za pilota te zbog svoje velike preciznosti smanjuje rizik od nepotrebnog stradanja nedužnih civila. Protivnici tvrde upravo suprotno i sugeriraju da upotreba dronova treba biti zabranjena prema međunarodnom humanitarnom pravu jer dovodi do neselektivnog ubojstva civila, posebice onih koji se nalaze u blizini ciljanih osoba. Etički su upitne i metode kojima se određuje lociranje i eliminiranje ciljanih osoba jer su kriteriji prema kojima se određuju mete krajnje netransparentne i pravno upitne.⁵³ Etički je u potpunosti nedopustiva taktika ciljana i ubijanja pojedinaca na temelju praćenja životnih obrazaca, tzv. *signature strikes*, jer se ne mogu dovoljno precizno razlikovati civili od ciljanih meta, odnosno preciznije, uopće se ne zna identitet osoba koje se želi ubiti. Kako se kod ove taktike uzimaju u obzir samo osnovne biološke i prostorne karakteristike poput spola, životne dobi i područja za koje se smatra da je uporište terorista, ispada da su po tom kriteriju svi muškarci od 18 do 49 godina starosti potencijalni teroristi koje je dopušteno ubiti. Ako ostavimo po strani tehničke aspekte preciznosti ciljanih ubojstava dronovima, ostaje pitanje njihove sveukupne taktičke učinkovitosti u srednjoročnom i dugoročnom razdoblju. Upotreba dronova izaziva veliko nezadovoljstvo i bijes lokalnog stanovništva te postaju snažno propagandno sredstvo u rukama terorista. Svaki ubijeni civil, a posebno dijete dodatno raspiruje bijes lokalnog stanovništva prema SAD-u i lokalnim vlastima koje ne čine ništa kako bi zaštitile stanovništvo od napada dronovima. U taktičkom smislu, dronovi su na dugi rok kontraproduktivni jer, poput zatvora u Guantanamo i torture koja se provodila nad zatvorenicima, postaju sredstvo mobiliziranja novih pristasa militantnih i terorističkih skupina. Ukupno gledajući, dronovi su se nametnuli kao savršeno tehnološko rješenje za borbu protiv militantata i terorista jer omogućuju asimetrično ratovanje koje se u konačnici pretvara u sirovu egzekuciju protivnika. Upotreba dronova kao glavnog oružja u sukobima niskog intenziteta i u ciljanim ubojstvima osumnjičenih terorista bit će sve naglašenija kako vrijeme bude prolazilo. Budući da se ove akcije mogu provoditi te se provode bez adekvatnog nadzora javnosti, političari mogu sve lakše i češće posezati za dronovima kao sredstvom postizanja svojih političkih ciljeva u dijelovima svijeta u kojima bi direktno vojno upletanje bilo vojno i politički riskantno. S druge strane, opća javnost u SAD-u ostaje zadovoljna jer ne mora gledati slike vraćanja tijela mrtvih vojnika njihovim obiteljima dok istovremeno ne znaju i ne žele znati ništa o civilima stradalima u napadima dronovima širom svijeta. U tom kontekstu, etičke dileme koje upotreba dronova izaziva neće biti riješene na zadovoljavajući način, nego će se još više zaoštriti. Iz svega navedenoga zaključujemo da upotreba dronova u

svrhu ciljanih ubojstava navodnih terorista i/ili militantata ne može biti etički opravdana jer krši elementarne etičke norme, ljudska prava i uobičajena pravila ratovanja i borbe protiv terorizma.

Ivica Kelam

**In the Shadow of Drones – Ethical Aspects
of the Use of Drones in War on Terror**

Abstract

The use of drones in the deadly operations of targeted killings has led to the increased controversies, and public interest. In this article we will try to show main ethical implications of the use of drones in the targeted killings of terrorists. Considering the ethics of the use of drones, we will analyze the views of supporters and opponents, which are diametrically opposed. The main thesis refers to the assumption that the use of drones in the war against terrorism represents a great danger to international security, human rights and democracy, and has strong ethical implications. The expected contribution of this paper is pointing out many ethical problems provoked by the use of drones in the targeted killings of terrorists.

Key words

drones, human rights, ethics, targeted killings, war on terror

52

Jack Serle, »UN Expert Labels CIA Tactic Exposed by Bureau ‘a War Crime’«, *The Bureau of Investigative Journalism*, Dostupno na: <https://www.thebureauinvestigates.com/2012/06/21/un-expert-labels-cia-tactic-exposed-by-bureau-a-war-crime/> (pristupljeno 19. 1. 2016.).

53

Ovdje mislimo na zakon o *Autoriziranoj upotrebi vojne sile*, te vrlo ekstenzivno i proizvoljno tumačenje članka 51. Povelje Ujedinjenih Naroda od strane SAD-a.